

Lezing door Bettine Siertsema, onderzoeker VU, in het kader van de serie Nescio-lezingen van OSG en VUvereniging.

‘Waarheid en wijsheid in de literatuur’

Ik schrok nogal toen ik deze lezing begon voor te bereiden en daartoe de tekst op de website van de Nescio-lezingen raadpleegde: waarheid en wijsheid in de literatuur. Kan het een onsje minder? Het is me nogal wat!

Als het om waarheid gaat, komt natuurlijk meteen de vraag op die Pilatus aan Jezus stelde: Wat is waarheid? Hij zal in deze serie lezingen vast al vaker gepasseerd zijn. Was dat cynisme? De arrogantie van degene die weet dat hij de macht heeft en dus kan bepalen wat waarheid is? Of kwam zijn vraag uit wanhoop voort, de vraag van iemand die oprecht op zoek is naar houvast, naar een vast punt om te kunnen staan, in tijd en eeuwigheid, maar betwijfelt niet alleen of hij dat punt kan vinden maar ook of het überhaupt bestaat.

Onzekerheidsprincipe

Wie ziet dit landschap zo dat het bestaat
niet ongebeurd verdwijnt in golven licht
maar in een toekomst verder gaat
met onbekende vaart. Ik sta hier maar
begrijp zoals gewoonlijk niets en snak
naar vaste grond onder mijn voet.

Hoewel verplicht om te verstoren
wat ik weten wil wou ik toch lezen
wat hier niet geschreven staat.

(Marjoleine de Vos, *Kat van sneeuw*. Amsterdam 2003)

De vraag wat waarheid is, is dus niet van vandaag of gisteren, al heeft die nu een nieuwe urgentie gekregen, met wereldleiders die feiten wegzetten als nep en met ‘alternative facts’ komen die men vroeger als regelrechte leugens weggeschamperd zou hebben. Maar

nepnieuws kan in een oogwenk tot feiten worden, bijv. toen zogenaamde trollen op internet opriepen tot een anti-Islam demonstratie en tegelijk onder andere vlag ook tot een tegendemonstratie. En ja, daar was de gewelddadige confrontatie, die liet zien hoe verdeeld de Amerikaanse samenleving was en hoe onoverbrugbaar de kloof. We hebben alle reden om het Pilatus na te zeggen: Wat is waarheid? En – het zal u niet verrassen – ik heb geen pasklaar antwoord.

Wijsheid dan.

De geschiedenis van de filosofie, letterlijk liefde tot de wijsheid, wijsbegeerte, is zo'n 26 eeuwen oud. Tenminste de westerse filosofie, over het oosten heb ik het maar niet. En we hebben helemaal geen overzicht van al die elkaar opvolgende stromingen en scholen nodig om het relatieve belang ervan onder ogen te zien. Modernisme, constructivisme in de 20^e eeuw, en intussen hebben ook postmodernisme en deconstructivisme alweer afgedaan. En is de mensheid als geheel er zoveel wijzer op geworden? Je mag het hopen, maar wie naar religieus extremisme kijkt, naar de vernietiging van ecosystemen, opwarming van de aarde, met kernwapens dreigende grootmachten, moet vrezen van niet. Maar misschien is dat teveel gevraagd en moeten we ons maar beter richten op het verwerven van individuele, persoonlijke wijsheid, en die kan voor iedereen anders zijn. Voorwaar een postmodern inzicht!

Ik lees u een gedicht van C.O. Jellema. In zijn bundel *Stemtest* volgt dit gedicht 'Eigentijds' op een gedicht met de beginregels 'Doe nu eens even die gedachten dicht van je. / Denk nu eens liever niet na over morgen.' En de beginregels van de tweede strofe: 'Doe in je hoofd uit de lamp, hoor wat er is, / ademt en ritselt, kwaakt in de kikkers.' Maar dat is het gedicht 'Zomernacht', en ik wil u 'Eigentijds' lezen:

Eigentijds

Dit ogenblik, op deze dag dat elders
krijgsheren kindsoldaten ronselen, een vredes-
proces door weer een aanslag wordt vertraagd,

vader en zoon hun buurvrouw met haar dochter,
want moslim, dus verkrachten en natuurbeschermers
het een projectontwikkelaar zuur maken,
over aardgaswinning en de bodemdaling
een voorlichter voorliegt, voltallige besturen
hulp van deskundigen inroepen omdat tussen
de goede wil en taaklast inzicht faalt,
en hier vlakbij een snelheidsmaniak
wellicht een toompje eendenkuikens overrijdt

- wees niet, leert Prediker, te zeer rechtvaardig,
gedraag u niet te wijs, want waarom zoudt gij
uzelve brengen tot verbijstering? Want alles heeft
zijn uur, onder de hemel ieder ding zijn tijd –

sta jij gebukt de bosjes zaailing van de es,
de esdoorn uit te rukken in jouw eigen tijd,
waardoor de tuin niet, onverzorgd, verwildert
tot oerwoud, orde geen chaos wordt – een best wel
blij gevoel op deze dag, dit uur, dit ogenblik.

Prediker, die hier door Jellema geciteerd wordt, wist er wel weg mee, met de waarde van wijsheid: 'Ik heb me er met hart en ziel voor ingespannen wat wijs te ontdekken wat wijs is, en wat dwaas en onverstandig. Maar ook dat, zo heb ik ingezien, is enkel najagen van wind. Want wie veel wijsheid heeft, heeft veel verdriet, en wie kennis vermeedert, vermeedert smart. Wat de dwaas treft, treft ook mij, zei ik ten mijzelf, dus waarom ben ik zo uitermate wijs geweest? Ook dat is leegte. Want zowel de wijze als de dwaas zal snel worden vergeten, beiden worden ze voorgoed vergeten. Hoe bitter dat de wijze sterft, niet anders dan de dwaas.' (Pred. 1: 17-18, 2: 15-16). Op overtuigende wijze deconstrueerde Prediker de wijsheid, om zo te zeggen.

Tot zover dan waarheid en wijsheid. Nu literatuur. 'De' literatuur, de hele wereldliteratuur op waarheid en wijsheid onderzoeken, zeven mensenlevens zouden daar nog niet toereikend voor zijn. Dus ik ging eerst maar eens – het begin van alle wijsheid bij het doen van onderzoek – het onderwerp verkleinen: tot de Nederlandse literatuur. Wat literatuur precies is, zeker Literatuur, daar is nog steeds geen afdoende definitie voor gevonden, er is nog geen adequate maatstaf voor het onderscheid tussen hoge en lage literatuur, een maatstaf die de wisselvalligheid van tijd en mode kan doorstaan.

Nee, nog veel te groot. Beperken tot de Nederlandse poëzie dan. Poëzie laat zich beter definiëren: in de eerste plaats natuurlijk de vormkenmerken: rijm, metrum, klankspel, strofenbouw. Het zijn elementen die gebaseerd zijn op herhaling: herhaling van klank (rijm, en de onopvallender assonantie, alliteratie, bijv. in de regel van Jellema 'een voorlichter voorliegt, voltallige besturen...'), van een vaste afwisseling van beklemtoonde en onbeklemtoonde lettergrepen (metrum, ritme), van witregels. Het wit om de tekst heen is trouwens het eerste kenmerk waar je een gedicht aan herkent. Een gedicht is een tekst waarvan de vorm aandacht vraagt. Een paar jaar geleden publiceerde Marjoleine de Vos in de NRC gesprekken die ze met Nederlandse dichters voerde over steeds één door hen geschreven gedicht. Het ging vaak om de kleinste details: waarom zet je daar een komma, waarom breekt de regel daar middenin een woordgroep af, waarom kies je daar voor de oe-klank terwijl de -oo veel mooier zou assoneren, dat soort vragen. Het is bij een gedicht niet alleen dat de vorm de aandacht vraagt, de vorm vraagt daardoor vooral ook aandachtigheid. U kent vast wel de beroemde uitspraak, ik meen van Willem Kloos, 'vorm en inhoud zijn één.' De vorm draagt bij aan de totstandkoming van de inhoud. Complicaties in de vormgeving hebben een begripsvertragend effect. Denk bijvoorbeeld aan de regel van Marjoleine de Vos: 'Ik sta hier maar / begrijp zoals gewoonlijk niets...'

Een ander kenmerk van poëzie, en trouwens ook van literatuur in het algemeen, is de fundamentele meerduidigheid. Ik denk aan de titel van een bloemlezing voor jonge lezers, 'Als je om je heen kijkt, zie je dat alles gekleurd is.' Gekleurd: kleurig, en hoe beter je kijkt hoe meer nuances in de kleuren je ontdekt; maar ook: als je om je heen kijkt, weet je dat je alles kleurt naar jouw interpretatie. Een beroemde regel uit het grote gedicht 'Awater' van

Martinus Nijhoff luidt: 'Lees maar, er staat niet wat er staat.' Om daarna vrolijk verder te gaan: 'Er staat...' Staat dat er nu wel of niet? Of staat het er wel maar betekent het wat anders? Nijhoffs poëzie is er zelf een ijzersterk voorbeeld van: op het eerste gezicht helder als glas, de grammaticale constructies kloppen en zijn goed te volgen, de woordkeus is niet moeilijk, zou je zelfs alledaags kunnen noemen, en toch zijn zijn gedichten vaak doortrokken van een mysterie, waardoor je nooit helemaal je hand erop kunt leggen. Denk bijvoorbeeld aan die doodgewone man die op een doodgewone zomerdag door een doodgewone straat loopt. Zijn voorbijgaan heeft een enorm, schrikaanjagend effect op de straatbewoners, die zich geconfronteerd zien met hun diepste innerlijk, hun verlangen, hun falen. Staat die man wie ze hadden willen zijn? voor de dood? voor de naaste? voor Christus? Het gedicht geeft geen uitsluitsel. Als lezer voeg je je eigen visie, je eigen levenservaring, je eigen wereldbeschouwing toe aan het gedicht en zo schrijf je er als het ware zelf aan mee. In die meerduidigheid verschilt poëzie fundamenteel van wetenschappelijke taal, nieuwsberichten, formules en pictogrammen, die allemaal op zo snel mogelijke, eenduidige informatieoverdracht zijn gericht. Bij poëzie zou je altijd op je qui vive moeten zijn, of er onder de directe betekenis zoals die zich aandient, misschien nog een diepere laag zit. 'Ik ging naar Bommel om de brug te zien. Ik zag de nieuwe brug. (...)' of: 'Ik zág de nieuwe brug.' – Ik schouwde het wezen van die nieuwe brug.

Poëzie laat zich als genre tenminste makkelijk herkennen, dus definiëren moet wel te doen zijn. Er komt in elk geval veel wit rondom de tekst aan te pas. Maar zo simpel is het toch weer niet. Als je een prozatekst in korte stukje breekt, wordt het dan een gedicht? Nee natuurlijk niet, zeg je intuïtief. Maar wat dan van het bekende gedicht van C. Buddingh' over zijn ochtendlijke ontdekking dat het deksel het potje heinz sandwich spread ook past op marmitepotje? Of dit gedicht van dezelfde dichter:

Biezen mandje

er komt een klein biezen maandje aandrijven:
wedden dat u denkt dat er een zuigeling in ligt,
een kindje met een rood pruimemondje
en een blauwplastic rammelaar?

wedden dat u denkt -
maar er ligt geen zuigeling in,
en ook geen boek met oude of nieuwe
openbaringen, zelfs geen handje hooi,
al dan niet in de vorm van een ster

het is gewoon een oud biezen mandje,
dat stinkt naar petroleum en vis.

Pluk de dag

vanochtend na het ontbijt
ontdekte ik, door mijn verstrooidheid,
dat het deksel van een middelgroot potje marmite
(het 4 oz net formaat)
precies past op een klein potje heinz sandwich spread
natuurlijk heb ik toen meteen geprobeerd
of het sandwich spread-dekseltje
ook op het marmite-potje paste
en jawel hoor: het paste eveneens

Cees Buddingh'

Geen metrum, geen noemenswaardig rijm, weinig assonantie (klankrijm) een beetje alliteratie, dat is het wel. Geen inventieve beeldspraak, geen diepe gedachten. Is dat een gedicht? Ik schort het antwoord nog even op.

Voor een heleboel liefhebbers van poëzie begint het zo'n beetje bij Bloem, Marsman, Nijhoff, Ida Gerhardt. Voor wie van deze 'traditionele' dichters houden, hebben de Vijftigers op een verschrikkelijke manier roet in het eten gegooid. Het was een literaire reactie op de grote oorlogen van de twintigste eeuw, men koos voor het experiment. Weg

was de vaste vormtaal, er werd voor het vrije vers gekozen, voor een gebroken grammatica, de associatie kreeg voorrang boven een logisch verband, de dichter stuurde de tekst niet langer, maar liet zich leiden door de taal, in een exploratie van het onderbewuste. Veel poëzie van de Vijftigers maakt een nogal hermetische indruk; de communicatie met de lezer komt maar moeilijk tot stand (zo daar überhaupt al sprake van is). Een uitzondering vormen sommige duidelijk politieke gedichten, want het is een dichtersgeneratie met grote maatschappijkritische betrokkenheid. Denk bijv. aan de overbekende regels van Lucebert

In deze tijd heeft wat men altijd noemde
schoonheid schoonheid haar gezicht verbrand
zij troost niet meer de mensen
zij troost de larven de ratten de reptielen.

Of nog toegankelijker, over de feitelijke machteloosheid van de dichter, in een gedicht eveneens van Lucebert over zijn Zuid-Afrikaanse collega Breyten Breytenbach, die jaren in barre omstandigheden gevangen zat (want dichters zijn soms wel degelijk staatsgevaarlijk!)

Dit gedicht schaamt zich gedicht te zijn
woede wil andere wapens dan woorden
je het schaamt zich gedicht te zijn en geen schot
waarmee het – dichter – jouw beul kan vermoorden.

Na het geweld van de Vijftigers dat de heel gangbare dichtkunst op zijn kop zette, kwam de generatie van Zestig op, en veel poëziefhebbers haakten toen weer aan. Dichters als Rutger Kopland en Judith Herzberg werden en worden veel gelezen (voor zover dichters veelgelezen zijn – het is allemaal relatief als je het vergelijkt met Astrid Holleeder, Gijp of Jamie Oliver).

Ook in die generatie zijn verschillende stromingen te onderkennen met ieder hun eigen accenten. Daar zal ik u nu niet mee vermoeien. Maar wat hen bindt is het uitgangspunt van het consequent aanvaarden van de realiteit, niet moraliserend, en niet als metafoor voor wat anders, diepers of hogers. Denk aan het gedicht van Buddingh' van zojuist. Dat biezen

mandje staat voor niets anders dan ‘gewoon een oud biezen mandje’. Maar tegelijk toch ook niet: juist door de zinspelingen op het biezen mandje van Mozes wordt die verwachting van de lezer dat het om een metafoor gaat, eerst present gesteld voor hij weersproken wordt.

Bernlef heeft het over poëzie als ‘het prettige futiele, dat zo verheugend onbijzonder is’. Een Kouwenaar (die overigens óók tot de Vijftigers gerekend wordt, maar met zijn tijd meeging, om zo te zeggen), Kouwenaar stelde zich ten doel: ‘Je moet de mensen verbaasd laten staan over hun eigen stoel, sigaret, sleutelbos: de herkenning van her doodgewone in een nieuw verband.’ De methode die daarvoor gebruikt wordt, is net als in de beeldende kunst: isoleren en annexeren, zoals in de ‘ready-made’, waarin bijv. een fragment uit een gewone gebruiksaanwijzing van een huishoudelijk instrument tot gedicht gemaakt wordt, en gebruiksvoorwerpen die in een museale context opeens anders gaan functioneren. Er wordt verkend waar de grenzen van de kunst liggen. De waarneming van de werkelijkheid wordt geproblematiseerd. Denk nog even terug aan het marmitepotje van Buddingh’.

Kopland en Judith Herzberg, en veel later ook bijv. Marjoleine de Vos, schrijven hun vaak anekdotische gedichten in een gesprekston, alsof ze met vrienden praten. Parlando. De gedichten zijn een weerspiegeling van het leven, in hu vaak fragmentarische opbouw en aarzelende formulering. Ook hier een verbrokkelde syntaxis, maar anders dan bij de Vijftigers, meer zoals gebeurt wanneer iemand uit het hoofd spreekt, en zichzelf onderbreekt, verbetert, een gedachtegang niet helemaal afmaakt.

De tijd is een veel voorkomend motief. Zie deze titels:

Het orgeltje van yesterday (Rutger Kopland)

Dagrest en Soms vaak (Judith Herzberg)

De tussentijd (Anna Enquist)

Wat blijft komt nooit terug, en Hora incerta (J. Eijkelboom)

Tegenspeler tijd (Ellen Warmond)

Niets bestendiger (Eva Gerlach)

Hier is de tijd (Esther Jansma)

Geleende tijd, en Wij hebben alles nog te goed (Jean Pierre Rawie)

De veranderlijkheid en vluchtigheid van het bestaan wordt bestreden door de waarneming van details en geringe, onbetekenende elementen van het leven te intensiveren. Die zijn geen metaforen voor een andere werkelijkheid, maar staan voor een levensgevoel, een psychische of emotionele gesteldheid. Denk bijv. aan het gedicht van Koplant 'Johnson Brothers LTD', waarin het porseleinen fonteintje in zijn ouderlijk huis de herinnering aan zijn vader oproept, dan 'komen de tranen / om nu en om toen, vloeien ze samen / in het lood van de zwanenhals, / niet meer te scheiden van de druppels / uit het koperen kraantje met cold.'

Of dit gedicht van Marjoleine de Vos:

Nu en altijd

Hoe ongeleefd, als niet herinnerd, dagen zijn.
bij thuiskomst niets gebeurd, papier verplaatst,
naamloze mensen aan de telefoon, uren
weggespoeld als water. We storten zorgeloos
onze jaren uit, bewaren toevallige restjes:
het tikken van oma's wekker niet haar stem,
van de kleuterjuf de grijs wollen want,
vijf plakjes rookworst op een zonnige boterham.
Uit de rommelkist van het geheugen vliegen
twee wilde eenden op boven de Amstel,
een kapotte plint (reissouvenir) ligt naast
de vriendenstem die 'onwaarschijnlijk' zegt
voor een draaideur, een liefdespaar zingt
'oui, oublions tout'. Ziehier het volle leven
zorgvuldig gespaard voor later.

Herhaal dus het leven tot in eeuwigheid:
gekoer in de dakgoot, de krak
van de schaal die steeds nog niet breekt,
het versleten roze van lakens, zang
in het bad, de geur van nivea, kip in de oven.

Wie er geen acht op slaat vergeet de weelde
Van lage zon op het uitzicht, glanzend
In het licht dat uit de hemel valt, nu en altijd.

(Marjoleine de Vos, *Zeehond graag*, Amsterdam 2000)

Wat draagt de literatuur, of vanochtend liever: in de moderne Nederlandse poëzie aan waarheid en wijsheid in zich? Ik licht uit al het voorgaande er twee zaken uit: de fundamentele meerduidigheid van poëzie. Die leert ons iets over onze benadering van de werkelijkheid. Het is wijs daar ook geen eenduidigheid van te verwachten, dat we het beste openheid kunnen betrachten voor de mogelijkheid dat het ánders is dan we op het eerste gezicht aannamen, dat we in plaats van bevestiging te zoeken ons open zouden moeten stellen voor een andere betekenislaag, die óók, en tegelijk, waar kan zijn. Of het nu gaat om de verschillende perspectieven op de werkelijkheid (jouw dochter kijkt heel ander tegen die ruzie van gisteren aan dan jij, ziet er hele andere oorzaken en aanleidingen van, bij voorbeeld), of om het ontbreken van vaststaande waarheden en dogma's die voor alle eeuwigheden gegeven zijn, we moeten ermee zien te dealen dat er meer waarheden tegelijk geldig kunnen zijn, zoals in poëzie de ene interpretatie naast een andere kan bestaan (ik heb het nadrukkelijk niet over nep-nieuws!).

En de andere wijsheid waarvan ik geprobeerd heb u iets te laten zien, is de aandacht voor het detail. Dat geldt allereerst voor het lezen van poëzie: wie geen aandacht heeft voor details in de vorm, een even verspringend ritme, een klankovereenkomst, een witregel, die mist niet alleen een bouwsteen van de schoonheid van een gedicht, maar ook een element in de betekenis, een deel van wat het gedicht wil overdragen. De min of meer moderne Nederlandse gedichten van en van na de generatie van Zestig richten de lens ook expliciet op de gewone werkelijkheid, tegelijk nietig en groots. Je zou het een spiritualiteit van het alledaagse kunnen noemen, de waardering voor, ja het genieten van een werkelijkheid die 'zo verheugend onbijzonder is'. Het leven als gave, het is een gave het zo te kunnen leven.

Uitgesproken: 19 november 2017, Kortenhoef.